

ԶԱՆԳԵԶՈՒԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆ 1920 Թ. ՍԿԶԲԻՆ

Ա. Գ. ՄԻՄՈՆՅԱՆ

1919 թվականին իրադարձությունները Չանգեզուրում հիմնականում ռազմական էին՝ կռիվ, պաշտպանություն, հարձակում, ավեր ու արյուն: Բայց գավառում կար նաև ներքին կյանք՝ ստեղծագործ աշխատանք, կառավարման մարմինների վերակազմություն ու կատարելագործում և այլն:

1919 թ. կատարած գործերի յուրատեսակ հաշվետվություն է Հայաստանի կառավարության կողմից դեկտեմբերի 1-ին Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Աշահաբեկ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանի դեկտեմբերի 25-ի զեկուցագիրը հանրապետության ներքին գործերի նախարարին:

Հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ գավառում գրեթե բացակայում է կազմակերպված դատաստանական ծառայությունը: Գորիս քաղաքում ոչ լրիվ կազմով գործող շրջանային (окружной) դատարանը չէր բավարարում գավառի կարիքները, քանզի չկային մասնագետներ, որոնցով կարելի լիներ լրացնել պակասը: Իսկ բավարար աշխատանք կատարելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ մեկ շրջանային դատավոր (окружная судья), երեք հաշտարար դատավոր, երեք դատաստանական քննիչ:

Պարենավորման գործը գավառում 1920 թ. սկզբին առաջվա պես գտնվում էր ողբերկի վիճակում: Ժողովրդի տնտեսական դրությունը աննկարագրելի ծանր էր: Նա գավառի իշխանություններին էր հանձնում իր ստացած բերք ու բարիքի և ընդհանրապես եկամտի 50% -ից ավելին: 1919 թ. ազգաբնակչությունն ընդհանուր ֆոնդին տվել էր 22 հազար փութ ցորեն, նույնքան գարի, ինչպես նաև անհրաժեշտ քանակությամբ խոտ և դարման¹: 1920 թ. հունվարի կեսերին Երևանից Չանգեզուր հասավ 20 հազար փութ ալյուր, 6 հազար զինվորի համար հագուստ, շաքար, թեյ, լոբի, չորացրած բանջարեղեն, որը քիչ թե շատ թեթևացրեց դրությունը: Բայց այդ ամենը չնչին բան էր պահանջարկի դիմաց:

Բժշկասանիտարական գործը բարձիթողի վիճակում էր՝ դեղորայքի պակասի պատճառով: Գյուղերում և Գորիս քաղաքում 1919 թ. տիֆից վարակվել էին հարյուրավոր մարդիկ, որոնց զգալի մասը բուժվել էր տնայնագործական եղանակներով: Մայիս ամսին Երևանից Նախիջևանի վրայով Չանգեզուր էին ուղարկվել 30 փութ դեղորայք և գործիքներ, որոնք սակայն ընկել էին հայկական իշխանության դեմ ապստամբած թուրքերի ձեռքը:

Ձանազան հիվանդություններից մեծ կորուստներ էր կրում անասնապահությունը: Եղջերավոր անասունների մեջ իսկական կոտորած էր սկսվել ժանտախտի պատճառով:

Սակայն այդ ամենի կողքին ակնառու էին դրական փոփոխությունները:

Գավառի ներքին կյանքը կանոնավորելու ուղղությամբ 1920 թ. սկզբին լարված աշխատում էին Չանգեզուրի ազգային խորհուրդը, նրան ենթակա Ղափանի

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, ք. 352-ի շրջերես:

ազգային խորհուրդը, շրջանային խորհուրդները: Դրանից բացի՝ գեներալ-կոմիսարությանը կից գործում էր գավառի կառավարման խորհուրդը, որն ուներ հետևյալ բաժանմունքները. 1) ներքին գործերի և պարենավորման, 2) դպրոցական-կրթական, 3) խնամատարության, ժողովրդական առողջապահության ու հասարակական աշխատանքների, 4) ճանապարհների հաղորդակցության, 5) պետական վերահսկողության²:

Նոր գրավված Օխչի և Գեղի ձորերի տարածքների վրա կազմակերպվել էր կոմիսարության 6-րդ շրջանը, որը բնակեցվել էր հայ գաղթականներով:

Գորիս քաղաքում հիմնվել էր պետական ջուլիականոց, որը բավականին կրճատել էր այնտեղ ապաստանած գործազուրկ գաղթականների թիվը:

Դպրոցական գործը գավառում հետզհետե բարելավվում էր: Ուսուցչական կազմը կանոնավոր ստանում էր աշխատավարձ: Հրահանգի համաձայն՝ բոլոր գյուղերում, ուր հնարավոր էր, բացվել էին դպրոցներ, թեև առաջվա պես շատ մեծ էր գրքերի և գրենական պիտույքների պակասը:

Աշխատանքներ էին տարվում Գորիս քաղաքի և գավառի բոլոր շրջանների միջև հեռագրահեռախոսակապ հաստատելու ուղղությամբ: Հերթի էին դրված Գորիսը Գողթանի և Գեներվազի հետ կապելու աշխատանքները: Գորիսից հեռագրային հաղորդակցությունը Միսիանի վրայով հասնում էր մինչև Բազարչայ և ծրագրված էր մինչև 1920 թ. գարնան սկիզբը հասցնել Ղուշի-Բիլազ: «Եթե Քեշիշքենդից ևս դեպի Միսիան հեռագրաթել անցկացնելու աշխատանքները կանգ չառնեն, - կարդում ենք մի պաշտոնական փաստաթղթում, - ապա կարելի է հուսալ, որ մոտ ապագային Գորիսը կարող է միանալ Երևանի հետ հեռագրաթելով»³:

Սկսվել էր ճանապարհների կարգավորումը: Չնայած հաղորդակցության դժվարություններին, տրանսպորտային կապը Վայոց ձորի կենտրոն Քեշիշքենդի հետ շարունակվում էր: Չանգեզուրի գյուղերից հավաքագրված ավելի քան 3 հազար գրաստ երթևեկում էր Գորիս-Քեշիշքենդ ճանապարհով⁴, որի միջոցով Հայաստանի այդ տարածքից գավառ էր փոխադրվում զինամթերք, պարեն, հագուստ: Ոչ մի հնարավորություն չկար վարձատրելու մարդկանց այս աշխատանքի դիմաց. ամբողջ այդ գործը կատարվում էր հասարակական հիմունքներով: «Չանգեզուրի ժողովրդի այդ զոհողությունը անսահման է, - կարդում ենք նույն փաստաթղթում, - մա պատրաստ է ամեն ինչ զոհաբերել երկրի պաշտպանության համար»⁵:

Զինվորական ծախսերը մեծ էին: Չորակոչն իրականցվում էր առանց որևէ դժվարության. սկզբում որոշված էր զորակոչել մինչև 34 տարեկաններին, բայց պարենային դժվարությունների պատճառով կատարվել էր միայն մինչև 28 տարեկանների հավաք: Նույն պատճառով գավառի ղեկավարությունը զինակոչի ենթարկվածների կեսին հարկադրված պահում էր Գորիս քաղաքում և շրջաններում՝ որպես կանոնավոր զորամասեր, իսկ մյուս կեսը կատարում էր ոստիկանական ծառայություն:

Ներքին գործերի բաժանմունքի ջանքերով վերակազմության էր ենթարկվել հեծյալ և հետևակ միլիցիան:

Չնայած իրավաբան մասնագետների խիստ պակասին՝ այնուհանդերձ հանցավոր տարրերը դատական պատասխանատվության էին կանչվում, իսկ գյուղական

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, ք. 352:

³ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 479-ի 2-րդ մաս, ք. 353:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵ Նույն տեղում:

բանտերում վերացված էր շոթայակապության երևույթը՝ որպես Հայաստանի Հանրապետության դեմոկրատական կարգերին անհարիր միջոց:

1920 թ. մեծ հույսեր էր արթնացրել Չանգեզուրում, քեև աշխարհի քաղաքական հորիզոնը դեռ չէր պարզվել: Ընդհակառակը, շահերի բախումը հաղթանակած պետությունների միջև շարունակվում էր, Թուրքիայի խնդիրը չէր լուծվում, իսկ բոլշևիկյան Ռուսաստանը ձգտում էր ձեռք պարզել մի կողմից պարտված Գերմանիային, մյուս կողմից հոգեվարք ապրող Թուրքիային ու Պարսկաստանին: Եվ խորհրդային զորքերն իրենց արշավը ուղղեցին դեպի հարավ:

Հունվարի 8-10-ը խորհրդային և կամավորական բանակի միջև Դոնի ավազանում տեղի ունեցան խոշոր ընդհարումներ. Դեմիկինը պարտվեց, իսկ խորհրդրդային զորքերը, գրավելով Նոր Նախիջևանն ու Ռոստովը, շարժվեցին առաջ: Դեմիկինի կամավորական բանակը տվեց տասնյակ հազարավոր զերիններ, կարմիր զորքերի ձեռքն անցան բազմաթիվ թնդանոթներ, զենք, ռազմամթերք: Այդ ամենը կամավորական բանակների վերջնական կազմալուծման նշան էր: Կարմիր բանակի սպառնալիքը մոտենում էր Անդրկովկասին, ուր հարկավոր էր դիմադրական ուժ ստեղծել:

Եվ ահա հունվարի 12-ին դաշնակիցների Կովկասյան ներկայացուցիչ, Կովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Օլիվեր Ուորդոուպը Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին պաշտոնապես հայտարարեց, որ Լորդ Քերզոնի առաջարկով Փարիզում դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը ճանաչել է Վրաստանի և Ադրբեջանի փաստական անկախությունը:

Ուորդոուպի այս հայտարարությունը էթե հանդիսությունների ու խանդավառ ցույցերի առիթ տվեց Վրաստանի ու Ադրբեջանի մայրաքաղաքներում, ապա խիստ ծանր տպավորություն գործեց Հայաստանում:

Թեև Ադրբեջանը դե ֆակտո անկախ էր ճանաչվել առանց Չանգեզուրի և Արցախի, բայց այդ երկրամասերը Եվրոպայի համար առաջվա պես համարվում էին «չեզոք» տարածքներ, և դրանց պատկանելության հարցը դեռ որոշված չէր: Չնայած դրան՝ գեներալ Ուորդոուպը շարունակում էր Արցախի և Չանգեզուրի նկատմամբ ադրբեջանական զավթիչների՝ հավակնությունների օգտին հայտարարություններ անել: Ավելին, 1920 թ. հունվարի 23-ին նա ժամանում է Բաքու՝ Ադրբեջանի անկախության ճանաչման առիթով անձամբ շնորհավորելու մուսավաթական կառավարությանը, նաև խորհրդակցելու 1919 թ. վերջերից Չանգեզուրի շուրջ երկուստեք ծավալված ռազմական գործողությունների կապակցությամբ: Ուորդոուպը Բաքվի կառավարությանը հավաստիացնում է, որ ինքը Լոնդոնին ու Փարիզին անպայման կտրամադրի Հայաստանի դեմ, որն «ուզում է զավթել ուրիշի հողերը»:

Ուորդոուպը դեռ Բաքվում էր, երբ ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Ա. Խատիսյանը հունվարի 26-ին շտապ հեռագիր հղեց Թիֆլիս՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլյանին, ուր ասված էր. «Նկատի ունենալով Ուորդոուպի սպառնալիքը Լոնդոնը և Փարիզը տրամադրելու մեր դեմ, ի նկատի ունենալով նրա այդտեղ գալը չորեքշաբթի, ասացեք նրան, որ նրա հեռագիրը [Հայաստանի] կառավարության վրա թողել է ճնշող և վիրավորական տպավորություն, մանավանդ մեր տոնի օրը, երբ այնքան հույսեր ունենք Անգլիայի վրա: Չանացեք նրան տրամադրել այլ կերպ՝ ստանալու սիրալիք հեռագիր, որովհետև հարկավոր է նրան դիմավորել (Երևանում - Ա. Ս.) և հանդիսավոր: Շտապ պատասխանեք»:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 417, քք. 56-57:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 572, թ. 3:

Ինչո՞ւ էր Ուորդոքուպը գալիս Երևան, ի՞նչ կապակցությամբ:

Բանն այն է, որ 1919 թ. հունվարի 23-ին գեներալ Ուորդոքուպի տեղապահ Գրանդին Հայաստանի կառավարությանը պաշտոնապես հաղորդել էր, որ լորդ Քերզոնի առաջարկությամբ դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը Փարիզում ճանաչել էր նաև Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը:

Հայաստանում էլ ուրախացան, տոնեցին ու ցույցեր արեցին: Հունվարի 29-ին Հայաստանի մայրաքաղաք այցելեց գեներալ Ուորդոքուպը: Հազարավոր երեվանցիներ համակրական ցույց արեցին նրա կացարանի առաջ՝ միաժամանակ բարձրացնելով Թուրքահայաստանի անկախության ճանաչման խնդիրը:

Հունվարի 30-ին գեն. Ուորդոքուպի ներկայությամբ տեղի է ունենում Հայաստանի նախարարների խորհրդի արտակարգ նիստ:

Ցերեկվա ժամը 12-ին բացելով նիստը՝ մինիստր նախագահ Ա. Խատիսյանը հենց սկզբից անդրադառնում է Չանգեզուրի հարցին՝ ասելով, որ կառավարությունը սկզբունքորեն հակված է Ադրբեջանի հետ ունեցած վիճելի հարցերը խաղաղ միջոցներով լուծելու, մուսուլմանների հետ համերաշխ համակեցություն հաստատելու տեսակետին, բայց չի կարող հանդուրժել, որ Ադրբեջանը, օգտագործելով Հայաստանի խաղաղասիրությունը, ոտնձգություն կատարի Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և մյուս անվիճելի հայկական մարզերի վրա՝:

Այնուհետև Խատիսյանը շարադրում է այն հարցերը, որոնք տվյալ ժամանակում առավել էին հետաքրքրում կառավարությանը.

1. Քանի որ Նախիջևանի երկրամասը վերածվել է տաճիկ-ադրբեջանական ագիտացիայի և մուսուլմանական ուժերի կազմակերպման կենտրոնի, ուստի անհրաժեշտ է վերջ դնել այդ դրությանը և այդ շրջանում ընդհանրապես հաստատել բաժանարար գիծ, ըստ որում՝ Հայաստանի կառավարության համար ընդունելի է Նախիջևանում անգլիական գեներալ-նահանգապետության հաստատումը: Պետք է նախ միջոցներ ձեռնարկել բացելու Երևան-Թավրիզ երկաթուղին, որի նշանակությունը շատ մեծ է ամբողջ Անդրկովկասի համար:

2. Պետք է վերջ տրվի թուրքերի և ադրբեջանցիների կողմից տարվող պանիսլամական և հակահայկական քարոզչությանը Կարսում, Չանգիբասարում, Դարալագյազում, Չանգեզուրում և Հայաստանի մահմեդաբնակ մյուս մասերում:

3. Անդրադառնալով Շուռնուխ-Բարգյուշատ մտղեհյան գործողության կապակցությամբ Ուորդոքուպի կողմից իրեն հղած գայրալից հեռագրին՝ Խատիսյանը շեշտում է, որ դա Հայաստանի կառավարության վրա թողել է ծանր տպավորություն: Ուստի գեներալը պարտավոր է ինչ-որ ձևով մեղմել այդ հեռագրի թողած ճնշող տպավորությունը՝ համանման հեռագիր ուղարկելով նաև Ադրբեջանի կառավարությանը՝ առիթ համարելով երկու Ագուլիսների և Շարուրի Խանլուխլար գյուղի հայ բնակիչների զանգվածային կոտորածները:

4. Անհրաժեշտ է թուրքական հարցի լուծումը, որից կբխի Հայաստանի Հանրապետությունում, նաև Չանգեզուրում գտնվող թուրքահայ բազմահազար գաղթականության՝ հայրենիք վերադարձի արագ կազմակերպումը: Հայաստանի Հանրապետությունում գաղթականության անհանգիստ զանգվածի ներկայությունը մեծապես խանգարում է երկրի կառավարության բնականոն աշխատանքին:

5. Ադրբեջանական կառավարությունը ցանկանում է հայերի վրա ազդել նավթի ներմուծումը արգելելու միջոցով: Անհրաժեշտ է վերջ տալ այդ աննորմալ վիճակին:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 25, թ. 2:

6. Հայ ժողովուրդը վաղուց կողմնորոշված է դեպի դաշնակիցները: Նա կարող է անգլիական կառավարությանը օգտակար լինել և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական տեսակետներից: Հայկական բանակի համար նախատեսված ռազմական հանդերձանքը պետք է տրվի անմիջապես, ըստ որում՝ Անդրկովկասի երեք անկախ հանրապետություններին այն պետք է հանձնվի միաժամանակ:

7. Հայկական կառավարությունը լուր է ստացել, որ Բաթումը տրվելու է Վրաստանին: Դրանում մեծապես շահագրգռված է Հայաստանը, ուստի հարցի վերջնական լուծման ժամանակ պետք է նկատի առնել Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական շահերը: Խնդրվում է նպաստել Կարս-Բաթում երկաթուղու կառուցման ծրագրի իրականացմանը⁹:

Հայաստանի վարչապետի ելույթից հետո նրա առաջ քաշած բոլոր հարցերին Օ. Ուորդոուպը տալիս է հետևյալ պատասխանները.

«1. Ես շատ լավ եմ հասկանում Նախիջևանի խնդրի լուծման անհրաժեշտությունը և ձեռք կառնեմ բոլոր հնարավոր միջոցները արագացնելու հարցի լուծման ընթացքը: Առանց ռազմական ուժի գործադրության դժվար է տաճիկներին և ասկյարներին հեռացնել այնտեղից: Անհրաժեշտ է սպասել Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքմանը: Այդ պայմանագրում բոլոր հարցերը նախատեսվելու են: Տաճիկները աշխատում են ոչ միայն Նախիջևանում, այլև հենց Բաքվում: Այդ բանից դժգոհ է նաև ինքը՝ Ադրբեջանի կառավարությունը: Վերջինս շահագրգռված է նաև դեպի Թավրիզ ճանապարհի բացումով: Ձեռք կառնվեն միջոցներ հաղորդակցությունը վերսկսելու համար:

2. Մուսուլմանական շրջաններում պանիսլամական և հակահայկական ագիտացիան կղաղարի այն ժամանակ, երբ խաղաղության պայմանագիր կկնքվի Թուրքիայի հետ և երբ վերջնականապես կպարզվեն Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանները:

3. Չանգեզուրի դեպքերի կապակցությամբ ես բնավ նպատակ չեմ ունեցել վիրավորելու Հայաստանի կառավարությանը, այլ միայն ցանկացել եմ նոր էջ բացել հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների պատմության մեջ, որպեսզի մոռացության մատնվեն հին վիրավորանքներն ու ընդհարումները: Դրա համար Բաքվում այժմ ստեղծվել է բարենպաստ մթնոլորտ: Ադրբեջանի անկախության ազդարարումը դրական ազդեցություն է ունեցել նաև այն առումով, որ նրա կառավարողները դարձել են ավելի քիչ ագրեսիվ:

4. Ես Հայաստանի լավագույն բարեկամներից եմ: Թուրքիայի հարցը անպայման կլուծվի օրերս և, իհարկե, հայերի համար բարենպաստ ելքով, այն է՝ Թուրքահայաստանը կազատագրվի: Ձեր հարցը շատ լավ պաշտպանում է հայկական պատվիրակությունը Փարիզում, և հայերի բազմաթիվ բարեկամների կողմից եվրոպական բոլոր պետություններում:

5. Կարվի ամեն ինչ, որպեսզի Հայաստանը ստանա նավթ և կերոսին:

6. Հայերին կտրվի ռազմական հանդերձանք, ըստ որում հնարավոր է, որ Վրաստանը ստանա ավելի շուտ, իսկ Հայաստանն ու Ադրբեջանը՝ անպայման միաժամանակ:

7. Բաթումի մասին ես չունեմ ոչ մի տեղեկություն:»

Վերջում Ուորդոուպը Հայաստանի կառավարությանը կրկին հավաստիացնում է, որ ինքը հայերի անկեղծ ու լավագույն բարեկամն է¹⁰:

Խորամանկ Ալբիոնը հարազատ էր մնում իր գործելառժին:

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 25, քք. 2-3:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 25, քք. 3-4:

Երկու օր անց՝ հունվարի 31-ին, Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցավ մի ավելի կարևոր տոն: Այդ օրը դրվեց հայկական համալսարանի հիմքը: Հանդիսավոր բացմանը ներկա էին նաև Երևանից ժամանած գեներալ Ռոտրոդոպը, Թիֆլիսից եկած ամերիկյան գնդապետ Հասկելը և ֆրանսիական ներկայացուցիչ կապիտան Պուսադրպարը:

Փետրվարի 2-ին Ալեքսանդրապոլից Երևան այցելեց Հասկելը: Նրա պատվին նույնպես քաղաքում տեղի ունեցավ համակրական ցույց, որի նշանաբանը Թուրքահայաստանի անկախության ճանաչումն էր: Ցուցարարները երախտագիտական արտահայտություններ էին անում ամերիկյան ժողովրդի հասցեին, որը շարունակում էր հաց հասցնել սովի ճիրաններում գալարվող Հայաստանին:

Այսպես տոնական օրեր էր ապրում Հայաստանը, երբ Երևանում ստացվեց Ադրբեջանի կառավարության հայտարարությունը, որի նպատակը երկուսն էր՝ դառնություն լցնել հայերի ուրախության բաժակի մեջ և պատրվակներ ստեղծել Չանգեզուրի դեմ նոր ագրեսիվ գործողություններ սկսելու համար: Բաքուն դիմել էր հերթական սադրանքի՝ Հայաստանին մեղադրելով այն բանում, որ նրա կանոնավոր զորքերը, միացած տեղի զինված ուժերին, Չանգեզուրից շարժվում են Շուշիի վրա՝ ճանապարհին ավերելով թուրքական գյուղերը: Ազդարարվում էր, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը չդադարեցնի իր զորքերի շարժումը դեպի Շուշի, ապա Ադրբեջանը հարկադրված կլինի դիմելու կտրուկ միջոցների:

Հայտարարությունը, սպառնալիք պարունակելով հանդերձ, միաժամանակ միտում ուներ արդարացնելու այն գործողությունները, որ Ադրբեջանը մտադիր էր ձեռնարկել Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի դեմ:

Բայց դա դաշնակիցների ներկայացուցիչներին թյուրիմացության մեջ գցելու և Չանգեզուրի դեմ հարձակման նախապատրաստությունը քողարկելու համար միակ հայտարարությունը չէր: Առանց հիմնավոր առիթների դուրս հաջորդեցին Հայաստանին ուղղված ուրիշ մի քանի նման հայտարարություններ ու սպառնալիքներ ևս հետագա դավադրական գործողությունները արդարացնելու համար¹¹:

Փետրվարի 6-ին Ադրբեջանը մի նոր հայտարարագիր ուղղեց Հայաստանի կառավարությանը՝ Չարուշատի և Աղբաբայի շրջաններում խռովությունները հայկական ուժերի կողմից ճնշելու առիթով: Հոգ չէր, որ Հայաստանի թուրքաբնակ շրջաններում խռովությունները կազմակերպում էին տաճիկ ու ադրբեջանցի գործակալները: Հայտարարությունը ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Այս նոր դիմումով սպառված ենք համարում բոլոր նախազգուշական միջոցները»:

Չանգեզուրի գորակայանի հետախուզությունը հայտնեց, որ Չարուղի և Դիգակի շրջանների զինական ուժերը նահանգապետ Սուլթանովը դրել է մարտական պատրաստության մեջ:

Բայց Չանգեզուրի հայերը քնած չէին:

Մուսավաթական կառավարությունը որոշել էր Չանգեզուրի վրա հարձակվել չորս ուղղություններով. 1) Մինքենդ գյուղի վրայով դեպի Գորիս, 2) Ալիդուլի Ուջալի գյուղի վրայով դեպի Ղափան, 3) Ջիբրայիլի գավառից դեպի Ղափան և 4) Նախիջևանից տաճկական զորամասի հետ դեպի Չուլ¹²:

Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունն այդ առթիվ բողոքի նոտա ներկայացրեց Ադրբեջանի արտգործնախարարությանը, ամերիկյան

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 21, ք. 50 և շրջերես, գառ. «Слово» 22 февраля, 1920 г., Արսեն Միքայելյան, Ղարաբաղի վերջին դէպքերը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 116-117:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, ք. 49:

գերագույն կոմիսար Հասկելին, բրիտանական գլխավոր կոմիսար Օլիվեր Ուորդ-րոպին և Երևանում գտնվող արտասահմանյան բոլոր միսիաներին¹³:

Իր հերթին Չանգեզուրի ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց գավառի բնակչու-թյանը՝ հայտնելով մուսավաթականների նոր հարձակման մասին:

Ջիբրայելից հարձակվող ադրբեջանական զորամասերը գրավեցին Այնդաղ, Խանազա և Հարթիզ բարձունքները՝ նպատակ ունենալով Ղափանի շրջանը կտրել Գորիսից: Եարունակելով հարձակումը՝ նրանք գրավեցին Չեյվա գյուղը և վտանգի տակ դրեցին Կապարգողթի Մողես, Ուժանիս, Եղվարդ և Ագարակ գյու-ղերը: Չանգեզուրի վրա մյուս ուղղություններով թուրքերի հարձակումն առժամա-նակ հետաձգվեց:

Նժդեհի ուժերը առանց դժվարության կասեցրին թուրքերի առաջխաղացու-մը դեպի Ղափանի խորքերը, ապա պաշտպանությունից անցան հակահարձակ-ման և հետ գրավեցին զավթած տարածքները:

Այդ կովից հետո Ղափանի վաշտերի հրամանատարները որոշեցին երախ-տագետ լինել իրենց սիրելի մարդուն՝ Կապարգողթի հրամանատարին: Նրանք միասին կազմեցին հետևյալ փաստաթուղթը.

«Արձանագրություն

Ղափանի ժողովրդական ռազմական ուժերի ներկայացուցիչները արտա-կարգ ժողովում որոշեցին նվիրաբերել իրենց սիրած հերոս-դեկավար Գարեգին Նժդեհին, որը հաղթական դրոշակ բարձրացրեց Գեղվաձորի Բաղաբերդի բար-ձունքները և ջարդեց թշնամուն արևելքում, - մի «Պատվո սուր»՝ հետևյալ մակագ-րությամբ.

«Գարեգին Նժդեհին, որին Ղափանը անվանեց «Երկրորդ

Դավիթ բեգ», իսկ թշնամին՝ «Աժդահա-փաշա»:

Թող այդ սուրը միշտ հիշեցնե հերոսին, որ Նժդեհը և Ղափանը անբաժան են ոգով:

2-ին փետրվարի 1920 թ.»¹⁴:

Փաստաթուղթը ստորագրել էին Անդրեաս Տեր-Հարությունյանը, Նիկոլայ Ա-դախանյանը, Հարություն Գրիգորյանը, Արշակ Առաքելյանը, Վարդազար Պետ-րոսյանը, Գերասիմ Աթաջանյանը, Արշակ Սարգսյանը, Աղաբեկը, Բոգդան Տեր-Մովսիսյանը, Մամսոն Աթայանը և ուրիշներ:

Չանգեզուրյան ուժերը տպավորիչ հաջողություններ ունեցան մակ գավառից արևմուտք ընկած Դարալագյազում: Այստեղ նույնպես տեղական թուրք բազմա-քանակ բնակչությունն իր անհնազանդությամբ Նախիջևանի թրքության համար ըստ էության դարձել էր հինգերորդ զորասյուն: 1920 թ. փետրվարի սկզբներին Սի-սիանի շրջանի զինվորական ջոկատը, Նոր-Բայազետի, Երևանի, Գրիսբուլաղի և Դարալագյազի գումարտակները Հովհաննես Պարոնյանի (Յապոն) ղեկավարու-թյամբ շարժվեցին դեպի Դարալագյազ և գրավեցին գավառի համարյա բոլոր մու-սուլմանաբնակ գյուղերը¹⁵:

Այսպիսով, նշված ժամանակաշրջանում ստեղծված բացառիկ բարդ ու ծայ-րահեղ վտանգավոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կառավա-րությունը և Չանգեզուրի հայկական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին մի կողմից խափանելու գավառի դեմ ուղղված Ադրբեջանի թուրքերի շղաղարող ոտն-ձգությունները, մյուս կողմից ջանքեր չէին խնայում Չանգեզուրցիների կյանքի ու

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 486, թ. 138:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 8, գ. 102, թ. 37:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 29, թ. 56:

կեցության համար ստեղծելու գոնե միակազմային տանելի պայմաններ: Այդ գերլարված գործունեությունը ծախվում էր արտաքին քաղաքական ամենաբարդ հանգամանքներում:

А. Г. СИМОНЯН - Экономическое и политическое положение Зангезура в начале 1920 г. - В начале 1920-го года положение в Зангезуре оставалось тяжелым. Особенно острыми были продовольственный вопрос и проблема медицинского обслуживания. Однако наметились и положительные тенденции в сфере местного самоуправления, в деле строительства дорог и в школьном образовании.

Между тем агрессивная политика Азербайджана, давление и угроза военного вторжения держали в постоянном напряжении население Зангезура. Этому способствовала также откровенно проазербайджанская политика Англии в регионе. И хотя командующий британскими войсками на Кавказе генерал Уордроп на заседании Совета министров Республики Армения 30 января 1920 г. заверил армянские власти в неизменных дружеских чувствах к Армении и армянскому народу, было понятно, что «коварный Альбион» не намерен смягчать свою антиармянскую позицию в регионе. Этим воспользовались власти Азербайджана, которые открыто готовились к вторжению в Зангезур и в скором времени вторглись в пределы Капанского района, захватив несколько армянских сел. Силы самообороны Зангезура во главе с прославленным полководцем Гарегином Нжде остановили наступление азербайджанцев, а впоследствии сокрушили вооруженные банды врага.